

ИВАН МИХАЙЛОВ КАТО ИСТОРИК НА ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1903 Г.

За нас българите 1953 г. е особено важна и в нашия исторически календар тя заема централно място. Току-що е умрял Й. В. Сталин, а в БКП, която управлява страната все още не са наясно накъде ще поеме страната ни и света и ще рухне ли сталинската доктрина по националния въпрос. Сталинистката коминтерновска доктрина беше засегнала в световен план най-дълбоко българския народ и беше станала инициатор за създаването от една голяма част от народа ни една нова нация – македонската. Тогава от резолюцията на Коминтерна по македонския въпрос (1934 г.) са изминали почти две десетилетия. Пред народа ни стои задачата да отбележи няколко годишнини – 80 години от гибелта на Апостола на българската свобода – Васил Левски, 50 години от гибелта на Гоце Делчев – революционерът извоювал си правото също да се нарича Апостол по примера на великия си предходник и 50

годишнината от въстанието на останалите под робство македонски и тракийски българи – Илинденско-Преображенското въстание. Пред българското партийно и държавно ръководство също предстои да отбележи тези дати, заедно с тридесет годишнината от Септемврийското въстание от 1923 г. Партията и правителството все още се лутат между истината и лъжата по македонския въпрос, извратено представена и в доклада на Георги Димитров пред V конгрес на БКП през 1948 г. Все още се очаква да дойде от Изток мнението на „великия брат“ по македонския въпрос и конкретно към личността на „великия сатрап“ Йосиф Броз Тито след коминформбюровските заклеявания. Но все пак в „отечеството на свободните българи“ излизат две-три издания, сред които трябва да се отбележат отделно излезлите и подготвени сборници за Илинденското и Преображенското въстания, спомените на Георги Попхристов и Лазар Томов, „историята“ на Дино Кьосев и няколко анемични поръчкови статийки от Тодор Павлов, Христо Калайджиев, Георги Боков и още някои партийни драскачи, където повече се обръщаше внимание върху грабителската политика на шовинистическата българска буржоазия, военщина, монархизъм и върховизъм. А по въпроса за съдбата на българите в Македония и Одринско, останали извън държавната граница нищо не се пишеше, за разлика от скопските историчари. Там се печатаха специално написани за случая спомени, документални сборници с подбрани спомени и документи от колекциите на Македонския научен институт, които българската „народно-демократическа“ власт беше харизала заедно с костите на Гоце Делчев и сбирката и библиотеката на института на наскоровъзникналата Македонска република.

Единствено гласът на истината за историята и съдбата на македонските и тракийските българи можеше да дойде и се чуе от средите на нашата политическа емиграция отвъд Океана и от Западна Европа. През 1953 г. МПО в САЩ и Канада излиза поредния богат илюстриран алманах-сборник „Илинден“. В него водеща е обзорната статия на човека, когото българските тайни служби бяха планирали да „неутрализират и обезвредят“

(цитатът е по личния тефтер на министъра на вътрешните работи Антон Югов). Ако някой не е разбрал за кого става дума ще отбележа: автор на статията „Нашата 1903 година“ е водачът на ВМРО Иван Михайлов, който вече се беше установил и живееше нелегално и под друго име в Рим. Той още по време на емиграцията си в Турция (1934-1938 г.) беше постигнал споразумение с Петър Ацев и Любен Димитров да сътрудничи на изданията на МПО и периодически да пише за най-българския по онова време вестник „Македонска трибуна“. Революционерът, който беше сменил пистолета и пушката с перото отстояваше неуморно истината за своя поробен народ, за разлика от „свободните“ си събратя и партийно-държавните изследователи. И в тази си основна и не загубила и до днес своята стойност и очарование статия Иван Михайлов се изявява не само като революционер, но и като историк и мислител. Наистина някои от засегнатите от него теми през последните десетилетия бяха богато документирани и запълнени с нова уточняваща фактология, но без да накърнят основните виждания и факти за лица и събития, за които говори бележития български революционер. Преди да завърша тези встъпителни думи искам да спомена за един факт от началото на 70-те години на миналия век, когато все още тегнеше опасността за живота на „свободния глас от Рим“. А беше минал и онзи прословут Мартенски пленум на ЦК на БКП от 1963 г. с изказването на Тодор Живков по македонския въпрос и наскоро беше излязла и политико-историческата справка на БАН по македонския въпрос (ноември 1968 г.). Бях секретар-касиер на Българското историческо дружество в тогавашното Главно управление на архивите и бяхме се събрали в канцеларията на Историческото дружество на ул. „Жданов“ (днес „Пиротска“) № 5. Беше ни събрал покойният вече секретар на дружеството о.з. полк. Вълко Яначков и както винаги основния въпрос, който обсъждахме беше македонския. А повод за това беше наскоро произнесено слово на Людмила Живкова на Самуиловата крепост, в което тя накратко доста скромно споменава и за това, че във Вардарска Македония живеят българи, последвано от поредния вой срещу България от македонска страна. Сред нас беше и библиотекарят на Факултетната библиотека на Историческия факултет, които неизменно влачеше със себе си изтърканата си кожена чанта. Като я отвори той извади един сгънат и доста измачкан от четене вестник. Беше „Македонска трибуна“, която беше отгърната на поредна статия на Иван Михайлов. Тогава за пръв път се сблъсках с оригинален екземпляр на този корав защитник на българщината. Статията беше прочетена пред всички ни на глас. Спомням си, че сред нас имаше и един авторитетен редактор от тогавашния Партиздат, един директор на Музея на българо-съветската дружба, една историчка от ЦПА към ЦК на БКП. Тогава някой спомена за едно недостигнало до обикновените хора наскорошно изказване на Тодор Живков, че в момента най-големият защитник на българщината е прогоненият от Отечеството си и осъден на смърт водач на ВМРО Иван Михайлов. Това прозвуча в оня момент толкова впечатляващо, че изобщо спряхме да разсъждаваме по темата.

Убеден съм, че след като прочетете статията ще се убедите, че в онези далечни и страшни времена от 50-те години на миналия век гласът на Иван Михайлов беше единственият глас на истината.

В България тази статия за пръв път публикувахме през 1993 г., т.е. 40 години след нейното написване, в сборника „Ив. Михайлов, Избрани произведения“, която препечатвахме от публикацията ѝ във в. „Македонска трибуна“ от 1971 г., тъй като сборникът „Илинден - 1953 г.“ ни беше недостъпен.

* * *

НАШАТА 1903 ГОДИНА

(Настоящата статия е писана от вожда на борческа Македония, г-н Иван Михайлов, но случай 50-годишнината от Илинденското въстание. Взимаме я изцяло от сборник „Илинден“ издаден през 1953 г. Статията е от голямо значение особено за нашите младежи.)

Протекоха петдесет години от Илинден. Неговото име не само не избледнява, но расте във все по-голямо сияние. Фактически свършил с изгубената от материално гледище битка, нашият народ го чувствава като ден на голяма своя победа.

Много неща би следвало да си припомним във връзка с тая забележителна годишнина. Но нека в кратки черти се спрем поне на някои от условията, при които е съзрявала мисълта за политически бунт в Македония и за тези, които съпровождаха въстанието. Кои са причините за Илинден? Те са същите основни причини, поради които се появи ВМРО. Относно въстанието не съществуват отделни причини, освен ако е дума за мотивите, които определиха времето, мястото и тактиката.

ВМРО, която навърши вече шестдесет години, подготви Илинден. А тя бе поникнала поради турското робство, чието проучване е поучителна тема за всеки наш борец. В задачата на тая кратка статия на влиза неговото разглеждане. То е дълговековно потисничество в много отношения - политическо, културно, икономическо, социално; в национално отношение потисничеството идваше от привилегировани християнски среди; по-точно от Гръцката патриаршия.

Възможно бе да се избегне създаването на ВМРО, следователно и избухването на въстанието, ако Турция бе приложила реформите според член 23 на Берлинския договор, еднакви с установените в 1868 година реформи за остров Крит. Султанът изигра тия международни решения чрез „новия закон за вилаетите в Европейска Турция“, неприложен поради липса на чужд контрол. Погребвайки чл. 23 и нему подобни постановления, турският център е копаел и гроба на своята империя, заблуждавайки се, че я спасява. Ако не бяха тези хитрини, сигурно и до днес биха стояли по родните си места половината милион македонски турци, за да се развиват там щастливо, в съгласие с другите народности.

* * *

За да се разбере в неговата пълнота едно историческо събитие, нужно е човек да се пренесе във времето, което го е предшествувало, с неговите интереси, чувства, надежди.

Въстанието бе неудържима проява, най-рязък израз на едно духовно състояние, което продължаваше от няколко десетилетия и вървеше към все по-голямо напрежение. Гърмежите на Илинден бяха, покрай всичко друго, ехо на дълголетните наши стремления от миналото, а и на освободителните начинания, изразени във войни срещу Турция от страна на Велики сили; и на бунтарствата на балканските християни. Естествено, нашият народ се е вълнувал преди всичко от туй, което е ставало в неговата среда. Нямаше село или град, където да не се помнеха легенди за подвизи на

хайдутите, хвъркатите закрилници на сиромаси и потиснати. Те се появяват още в 16 век; били са многобройни и доста активни към края на 18 столетие. Голяма помощ бяха дали на Карагеорги за освобождението на Сърбия от турско иго. Песните за тях и до днес се пеят във всеки кът на българските земи. Споменът за последния хайдутин дядо Илия Малешевски и редицата му юнашки проявления бе жив из цяла Източна Македония, където народът за сетен път го видя като авангард на руските войски в 1878 година И делото на Левски бе известно на мнозина македонци.

Самочувствието на илинденското поколение бе още повдигнато след успешната борба с Цариградската гръцка патриаршия и извоюването на българската църква. Това бе повече национална, отколкото църковна победа.

Руски военни части стояха през 1878 година в Горна Джумая и стигнаха до Царево село. По това време избухва въстание в Кресненско и сериозно размирие в Охридско. Тия събития бяха упражнили своето въздействие върху духовете из цяла Македония, макар и подир тях да настъпи известно затишие.

Наскоро дойде българската победа при Сливница, принос към която имат стотици македонски българи. Дойде и Съединението на Южна България със Северна, като нов удар срещу могъществото на тюрското царство.

Големият тласък към организиране и залавяне на оръжие идва в Македония като последица от Освобождението на България. В непосредствено съседство македонските българи имаха вече българска държава. Свободните братя проявяваха голяма загриженост към съдбата на поробените. Свидетелствата за това бяха безброй, ежедневни. Затвърдяваше се убеждението, че при нужда България ще се притече на помощ. А и не можеха македонските българи да забравят, че формално - по Сан-Стефанския договор - те бяха вече освободени, но няколко месеци по-късно върнати наново към робство.

Напредъкът на България в просвета, стопанство, строителство, свобода на мнения, на печата, на Избори - с една дума нейните бързи крачки към културни завоевания будеха не само гордост у македонските българи, но с всеки ден засилваха нетърпението им, подготвяйки ги за бунт срещу тиранията.

* * *

Тия обстоятелства се взимат от нашите врагове като повод за умозаключението им, че ВМРО служила на някакъв български империализъм.

Да се запитаме първо: коя от балканските страни не е търсила подкрепа отвън, за да отхвърли тюрското робство? Няколко сухи факти ще отговорят красноречиво на въпроса.

Хърватският поет Гундолич във великото си дело „Осман“ е изразил в 17 в. трепетна надежда, че християнските народи на Балкана може да бъдат освободени чрез Полша, която бе разбила турците при Хотим.

След пропадналата турска обсада до Виена - в 1683 г. - идва австрийско военно напредване дори до Средна Македония. Много сърби бяха въоръжени сътрудници на този поход, а всичко по-будно сръбско е очаквало избавлението си от тюрската напаст чрез Австрия. Не виждаме сръбската политическа литература да обвинява тогавашното сръбско поколение като оръдие на австрийския империализъм. Този австрийски набег към Македония е оставил известно психологическо влияние и върху нашия народ. На места по нас се разказва, че на тоя баир или на оная поляна за пръв път тогава се появила трева, която по-рано не е растяла - като знак божи за стъпването на

християнски войски до тия предели.

Преди около 200 години излиза на сцената и руската сила. Нейните удари против Турция извикват доста радост всред всички балкански християни. Специално сърбите много са очаквали от Русия по това време, без да считат, че са ставали проводници на империализма ѝ. Надявали са се много и поробените гърци.

В 1787 година турците са във война срещу съюзените Австрия и Русия. В австрийската войска има сръбски военни части под име „фрайкоре“ (доброволчески части, корпус). Преди да повдигне сръбското въстание в началото на 19 век, Карагеорги е бунтовник - емигрант в Австрия, където е намирал съчувствие и насърчение. В борбата си срещу еничарите е намирал насърчение и благоволение от страна на самия султан. А обикновено явление е било сръбските въстаници да получават оръжие и екипировка от австрийците, в 1821 година, пак в бунт против Турция, сърбите са спасени направо от Русия, като им се осигурява автономия. А когато русите са ангажирани в борба против Наполеона, турската власт се връща в Сърбия и Карагеорги бяга наново в Австрия и търси опора.

Милош Обренович след това успява да получи от султана автономия за Шумадия и, опрян на турците, поднася в Цариград главата на Карагеорги.

Австрия често има за сърбите по-голяма привлекателна сила отколкото Русия, поради географската си близост до сръбските земи. С мира в Пожаревац, 1718 година, Австрия бе заела част от Босна, където има и сръбско население, а и Белград. Това владение, прекъснато в 1739 година, е повлияло върху сръбството в положителен смисъл.

Съществуването на Черна Гора като независима държавица в съседство с поробена Сърбия безспорно също е упражнявало въздействие върху последната, засилвайки свободолюбивите ѝ стремежи.

Случаят с Гърция не е различен. И тя търси външна подкрепа, черпи кураж отвън. Едно столетие преди да се създаде гръцка държава, Морея с Атина бяха владени за кратко време от Венеция. Сам по себе си този факт е допринасял да се затвърдява у гърците мисълта за заместване на турското знаме с християнско, тяхно.

На гръцкото общество е повлияло съществуването на автономна държава в седемте Йонийски острови, под защита на Англия. И някои от островите в архипелага са имали автономни привилегии.

През 18 в. в Русия се е мислило, за да се създаде гръцко царство на Балкана - Нова Византия - със столица Цариград. Всеки може да си представи колко тия планове са подигали куража на издигнатите гърци, които са разчитали на зле осведомената тогава върху Балканите руска политика.

Към 1796 година гърците се обръщат и към френските управници, дирейки помощи за националната си кауза.

В 1770 година руската императрица Екатерина Велика воюва с Турция; насърчени от руски пратеници, гърците се разбунтуват на някои места. Адмирал Орлов се явява в Егея; в руската флота има мнозина моряци гърци. Те сигурно не са означени от гръцките историци като агенти на московския империализъм. Дигнали са се тогава и черногорци.

На служба при руския цар Александър I-ви са генералите гърци Димитър и Александър Ипсиланти, а като министър граф Каподистрия. Познато е голямото благоразположение на тоя руски цар спрямо гърците.

За въстание са насърчавани и от Али паша Янински, отметник от султана. По това

време те са черпили кураж и от революционните вълнения в Италия и Испания. За да минат към по-широко въстание били са призовани от Александър Ипсиланти, който минава с бунтовно знаме в Румъния, обещавайки руска помощ. В Елада са смятали, че зад него наистина потегля Русия.

Когато египетски войски, извикани в помощ от султана, ликвидирват гръцкия бунт, протичва се от една страна Русия и достига с войските си Цариград, а от друга при Наварин (1827 год.) турската флота бива разрушена от съединените морски сили на Англия, Франция и Русия. С Одринския мир в 1829 година Гърция стана независима държава. Оттогава все по-видимо става предстоящото разпадане на Отоманската империя чрез влиянието на Великите сили, специално на Русия. Надеждите на всички балканци са окрилени.

Излишно би било с много факти да установяваме, че и румънците са разчитали на външна подкрепа за своето национално и държавно съвземане; че и те са се възползвали от външни събития, разиграли се във вреда на Турция. Австрия и Полша не малко са извършили за повдигане на противотурския и свободолюбив дух сред румъните; също и Русия - макар и трите тези държави да са се стремили към политическо влияние в балканските страни.

Във всички тия моменти, а в други посочени тук, Великите сили включително Русия - се застъпват за сръбските и гръцки интереси, за сръбската и гръцка свобода не по-малко, отколкото в 1878 година за българите се е застъпила Русия, а в дадени моменти донейде и друга някоя велика сила.

Да видим сега накратко какво са предлагали сърби и гърци на онези, които отвън биха им помогнали за освобождението.

Още през 18 век сръбските патриоти са виждали и търсили решението на сръбския въпрос само в рамките на Австрия, във връзка с нея. И при въстанието, след като са постигнали известни успехи, само в отделни сърби се появява бледа мисъл за самостоятелност. Карагеорги и голямото число от водачите са смятали, че трябва да влязат в състава на Австрия. Към края на месец април 1804 година Карагеорги е имал среща с австрийския капитан Шайтински, комуто изразил желанието на сръбския народ, щото Австрия да го приеме под своя защита. Ако сърбите успеят да завладеят Белград, те ще го дадат заедно с Шабац и Смедерево на австрийския цар и ще приемат от него един принц като негов заместник - заявява Карагеорги. От своя лагер в Топчидер сърбите са отправили молба до самия австрийски цар на 19 юли същата година, с която го призовават лично да дойде в Земун и да ги приеме под своята власт. (Вж. Владимир Чорович, Борба за независимост Балкана, бр. 2 от библиотека „Балкан и Балканци“, издание на Балканския институт, Белград, 1937 год., стр. 55.) В писмо от 16 април същата година Карагеорги лично пише до австрийския майор Митезер за помощ, предлагайки му върховната власт над сърбите: „Аз съм признал Вас за старши, а Вие работете както Бог Ви е учил; управлявайте над нас, за да изгоним неприятеля от тази земя.“ (Вж. Вл. Чорович, Същата книга, стр. 54.)

Като не са успели да влязат в състава на Австрия, сърбите са поканвали Русия да ги вземе под непосредствена своя защита. А в 1809 година предлагат на френския император Наполеон 1-ви върховната власт и защита на земята им. В 1830 година Русия застава турците след война да признаят автономия на Сърбия; над Сръбското княжество бе установен руски протекторат. А много по-рано, още в 1803 година, сръбски първенци разговарят с русите и предлагат вместо гръцко царство на Балканите

да се създаде „славяно-сръбско царство“, поставено под опеката на Русия.

Не е нужно да изреждаме постъпки на гърците от тоя род. Те направо са търсили английския протекторат, при своите освободителни борби; с подобни предложения са се обръщали и към други големи държави.

Ако в съседство на въстаналите сърби се намираше по това време сръбска държава, не биха ли очаквали те от нея помощ, щом като са я искали от всякъде другаде? И ако са викали другите да ги поставят под протекторат, ако са искали да влязат в австрийската държава като нейна съставна част, нямаше ли да се борят направо за присъединение към предполагаемата сръбска държава?

Същите въпроси може да се поставят по отношение и на бунтуващите се гърци.

Що се отнася до въстанала на Илинден Македония, какво виждаме? Тя се е надявала на България, и в това няма нищо чудно. Но оръжието въстаниците са си набавили предимно със свои средства и предимно от други страни. Те не са отправили към България искане за присъединение, нито даже за протекторат; обърнали са се до Великите сили за европейска намеса и за въвеждане на автономен режим. Военната намеса на българската държава, върху която са разчитали и която въстаническият щаб е искал, е от морално гледище напълно оправдана. България, обаче, не обяви война, както Гърция бе обявила в 1897 година при въстанието в Кипър. България не предяви и никакви свои претенции върху Македония. Това е истината. И въпреки нея, от гръцка и сръбска страна се пише изопачено по свързаните с македонската българщина събития и в особеност по Илинденското въстание. Разправя се за „българофилство“ на Русия и даже за „български империализъм“, под което название сръбско-гръцки автори разбират обединението на българската нация, докато своето собствено народностно обединение считат за свое дело.

Две думи и за държанието на Сърбия и Гърция по време на Илинденското въстание.

Още след солунските атентати, т.е. три - четири месеца преди Илинден, гръцки офицери се явиха пред турския посланик в Атина и му предложиха хиляда души доброволци, от които сто и петдесет души офицери, за да се бият против четите на ВМРО. А в Атинския университет се вика „Да живее султанът!“ Познатият приятел на гърците, но приятел и на истината, французинът Виктор Берар нарече тези постъпки „истински морален фалимент на гърците“. Сърбите също имаха чети, пращани от Шумадия и подпомагани от турските власти, за борба срещу ВМРО.

По-горе се казва, че при борбата за освобождение на Сърбия много български хайдути са се притекли на помощ в Шумадия. Това е признато във всички сръбски книги, посветени на Карагеоргиевото въстание. Възпятият и от сърбите хайдутин Велко е принесъл голяма услуга на въстанието. Сам Карагеорги го наричал „младо бугарче“.

Критското гръцко въстание в 1897 год. бе следено с голяма симпатия сред нашия народ в Македония. Тогава се зараждат прояви на приятелско разположение между българи и гърци; заговорило се е и за бъдеща съвместна дейност. ВМРО е разпоредила да не се дават доброволни приноси в полза на тесалийската турска войска, каквито властите са искали да събират от християните. За жалост, гърците наскоро промениха държанието си и стигнаха до споменатите постъпки на офицерите им в Атина и до откритото сътрудничество на гръцките владици с турската армия при преследването на илинденските въстаници, които се бяха дигнали на оръжие с най-свещени копнежи за свободата.

Длъжни бяхме да споменем тези неща, понеже покрай отбраната на народа в

Македония, на македонското освободително движение отдавна се е наложило да брани от изопачения и същността на Илинденското въстание.

* * *

Естествен съюзник на македонското население бе недоволството на другите народности в империята.

С голяма острота се развиваше арменската криза. Берлинският конгрес бе вписал и в член 61 реформи, останали само мъртва буква. В 1895 год. Европа бе раздвигана във връзка с арменските работи. Защитата, която сред известни свободолюбиви западни среди бе намерила каузата на този нещастен народ, давала е своя дял от кураж на македонските деятели и ги обнадеждавала, че при кипящите от разни страни недоволства против Турция светът може решително да се намеси в полза на потиснатите.

Вестниците в разни страни гърмяха срещу тиранията. Осъждаха я и отговорни хора. Българите не бяха забравили паметните думи на английския държавник Гладстон: че би било по-добре Англия да не съществуваше на тоя свят, ако иска да защитава тази тирания. Лорд Солсбъри бе казал от името на Англия, в един меморандум, отправен до Великите сили в 1895 година, че „дълготърпението на Великите сили не ще успее да продължи съществуването на една държава, осъдена на гибел от нейните собствени пороци“. Визираше се Турция.

Недоволни бяха и гърците, независимо от двуличната им често пъти игра с турските власти. Те копнееха за о-в Крит и за егейските острови, а да не говорим за мечтата им да възстановяват старата Византия.

Сърбите създаваха грижи на владетеля в Косово и Новопазарския санджак. Не можеше да се гарантира, дали и албанците, и арабите, биха бранили при всички обстоятелства и до край целостта на турската държава.

Строителите на революционната организация по села и градове посочваха на нашето население редица чужди примери за събаряне на покварени и противонародни режими, за национално освобождение. Често се повтаряха пред по-будните слушатели сцени от Френската революция, епизоди от карбонарското движение в Италия, от борбите на Гарибалди и Мацини; изтъкваше се волята и постоянството на ирландските борци, успеха на унгарците, та дори до примера на Вилхелм Тел в швейцарските планини. Подир върховисткото въстание от 1902 год. се бе вдигнал голям шум в чужбина по македонския въпрос, - много по-голям в сравнение с другата върховистка акция от 1895 година, когато Сарафов бе превзел град Мелник. Меродавни вестници като френския „Льо Тан“ са настоявали в Македония да се въведат широки реформи. Благоприятни отзиви се срещат дори и в австрийския печат. Най-въздържан е бил немският печат поради познатата тогавашна германска политика спрямо Турция. За изненада на мнозина, руският печат също заговорил със съчувствие; в Русия се събират помощи за пострадалите при Горноджумайското въстание. Но общо взето голямата славянска държава не е на наша страна; в историята на ВМРО тя отсъства или е противник, защото бе решила да подарява Македония на сърбите. Симпатиите идват тогава от западния свят. Те се промениха по-късно, не защото нашата кауза стана по-малко справедлива, а поради състезанията между Великите сили.

Във всеки случай, пред Илинденското въстание почти всички в Македония са вярвали, че краят на робството е близък. Все обстоятелства от този ред бяха дали смелост на Груев, Делчев, Татарчев и другарите им да създадат ВМРО, прегръщайки идеята на

Любен Каравелов за широко народно организиране и участие в борбата.

* * *

По подбуди, а до голяма степен и с проявите си на дело, Илинденското въстание има прилика с по-старите въстания на Балканския полуостров - сръбското, гръцкото, а особено с българското Априлско (Средногорското). Има обаче, и известни разлики. Сръбското се явява повече като внезапно разбунтуване на селската маса, вследствие на турския терор. А в гръцкото въстание агитацията идва донейде като външна, не е проникнала добре сред народа; затова въстанието не изглежда в нужната степен като спонтанно народно движение. Като резултат на по-добро съчетание между агитация от страна на водители и масовото народно въодушевление за борба се явява Априлското въстание в България, макар да е обхванало сравнително малка по размер област. На Илинден тя две особености изпъкват по-ясно: той е резултат на усилен агитация и едновременно на масовото народно желание за борба. Македонското въстание се явява като най-организирано между дотогавашните въоръжени прояви на потиснатите балкански народи. Македонската революция имаше повече агитатори и организатори, отколкото на времето са имали при своя бунт сърбите, или ги е имало при Средногорското българско въстание (1876 година). Вероятно по-малко са ги имали и гърците в началото на миналото столетие, макар проповедници сред тях за въстание да са били всички свещеници, начело с владиците.

Гръцкото въстание се разразява в много по-широки и пръснати области, отколкото сръбското в Белградския пашалък или Илинденското.

Във всичките случаи селото взима широко участие, но най-типично селски се явяват сръбското и македонското въстание.

* * *

Не е за учудване, че в навечерието на Илинден в самата среда на ВМРО се появяват спорове - за или против въстанието.

Както е известно, при въстанието в Горноджумайско, повдигнато като последица на върховистките проповеди, силите на ВМРО останаха неутрални; добре въоръжени чети, като тая на Чернопеев, са наблюдавали отблизо борбата на въстаналите селяни, без да се притекат на помощ нито с един изстрел. Срещу такова държане на ВМРО върховистите са развили в България умела агитация; по сантиментални съображения общественото мнение там е давало право. Но хладнокръвното държане на вътрешната организация показва, че тя се е водила от добре преценени и твърди свои принципи; не е искала да се подава на увлечения, доколкото условията биха ѝ помогнали да остане верна на своето разбиране.

Малко неестествено е че някои дейци са били наклонни по начало да отхвърлят въстанието, когато в устава на ВМРО десет години по-рано бе вече вписано, че тя приготвява народа за въстание. И затуй споровете на края са се концентрирали върху въпроса: какво въстание да се прави, масово и повсеместно или пък ограничено по брой на участниците и по територията.

Основната задача на въстанието бе - и в духа на устава - да привлече намесата на Великите сили за разрешението на македонския въпрос. Но и странични наблюдатели са виждали, че в случай е нужно едно по-сериозно въстание. Ето какво казва К. Величков, български дипломатически агент в Белград, в рапорт от 1902 г. под номер 916:

„Ако едно въстание е нужно, за да се повдигне македонският въпрос и да се упъти към

едно благоприятно решение, тая цел би могла да се постигне само при едно въстание, което би избухнало вътре в Македония и което би било организирано така, щото да обхване всички краища на страната и да даде през едно продължително време отпор на неприятелските сили. Самата слабост на въстанието е една причина за опасения.“ Той осъжда върховисткото въстание.

ВМРО не би могла до подигне повсеместно и масово въстание, даже и да е искала, на първо място по липса на достатъчно въоръжение. В самия Битолски окръг, т.е. окръгът на Илинденското въстание, са спорили също относно характера на въстанието, след като в Солун бе вече взето решение да бъде то повдигнато. Както при препирнята в София между видни деятели, така и в Окръжния Битолски конгрес в село Смилево, се възприема, че ще се водят усилен партизански борби, без да се ангажира цялата народна маса. Но на самото място, в много села, въстанието се е обърнало в масово. Все поради липса на достатъчно оръжие, в Смилевския конгрес някои битолски райони се обявяват изобщо против въстание. Гоце Делчев и други изтъкнати деятели са били за неговото отлагане по същите съображения. Цели окръзи са били със слабо оръжие, например Серският. И Дамян Груев само по необходимост се е съгласил да се почне въстание - той е казал: „Късно е да се разсъждава.“ Делчев се убедил, че не остава друго освен да се стори възможното. Въстанието е наложено от стечението на събитията. Имало е области много застрашени от турския терор и рискуващи да бъдат обезоръжени; такъв е за пример Костурският район, чийто местни водачи най-вече настояват за бързо въстание.

Желателно за ВМРО бе, тя да избере възможно най-благоприятното време, най-сгодното място и най-подходящите условия за въстание от всяко гледище. Такова нещо би могло да се напише на книга като пожелание, но на практика мъчно се постига. ВМРО прие въстанието при условия, които не зависеха само до дадена степен.

* * *

Измежду неблагоприятните условия, при които се почна въстанието, бе значи липсата на достатъчно оръжие. И околията, които са били смятани за най-въоръжени, не са имали колкото е трябвало пушки. А други, като Прилепската околия, са били много зле с оръжие. ВМРО е правила всичко възможно да запълни тая празнота в нейното дело, но пред нея са се явявали много пречки. Една от тях, и не най-маловажна, бяха разприте с върховизма. Ако не бе борбата с него, навреме биха били отлично въоръжени няколко околии, близки до България, като Царевоселско, Кочанско, Кратовско, Малешевско, Струмишко, Радовишко и други; те можеха по-ефикасно да подпомогнат плана на Илинденското въстание чрез диверсионни прояви. Знаем от спомените на авторитетни деятели като Яворов, че Делчев още при първия си контакт с Върховния комитет в София е бил поставен пред такъв избор: да получава оръжие и друга подкрепа, но в замяна на това да предаде самостоятелността на делото. Потрошената в спорове и разпри с тоя комитет енергия можеше да бъде вложена в доставка на оръжие и с това би била направена много по-голяма услуга на Македония, отколкото от самото съществуване на Върховния комитет. Волите на всички добромислещи българи би трябвало тогава да бъдат насочени към тази задача - въоръжаването на поробените. За жалост, докато едни са напрегнали всички сили за подпомагане на борбата, много и много други са се прозявали на свобода в България. Оръжието за въстаналия окръг бе доставено главно откъм Гърция, чрез контрабандисти - предимно пушки „Гра“. Откъм Охридско арнаути и турци са доставяли срещу добро

заплащане „Мартини“.

И преди и след въстанието ВМРО е чувствувала оскъдици в паричните си средства. Ако ги е имала повече, това би се отразило и в по-добро въоръжаване. Народът, взет като цяло, е давал средства според силите си. Може да се твърди, че и от гледище на материални жертви нашето дело е наистина повече дело на народа, а не на някоя привилегирована класа.

Спирайки се на неблагоприятните условия или на слабите страни при подготовката и провеждането на въстанието, не може да се отмени липсата на военно обучен кадър. Твърде малко са били хората с военна подготовка. Не се е успяло на време да се привлекат повече лица откъм България, или да се обучат по-системно местни хора. Покрай тях могло е да се натъкнат и по-голям брой лица за техническо подривни задачи. Прави впечатление, че през време на въстанието единичните акции са рядко явление, макар да е имало доста обекти за разрушаване. Делчев бе настоявал много за извършване на атентати и други подобни акции, вместо да се прибегва до избързано въстание. Сам бе извършил атентат на железопътната линия в Серско, дигайки успешно във въздуха един важен мост. Борис Сарафов бе горещ привърженик на подобни начинания. Но очевидно привързаността на въстанието е попречила да се запълни тази празнота. Дотогава ВМРО бе заета главно в организаторска работа и въоръжение; всички станали афери и сражения преди въстанието се явяват като инициатива за единични акции, при които биха се подготвили на дело нужните специализирани кадри. Каквото е извършено в тая посока, т.е. каквито единични акции са станали - били са главно дело на отделни лица с полуанархистични схващания. При това ВМРО е водила сметка за лошия ефект в чужбина от подобни предприятия. Съчетани обаче с еката на едно широко народно въстание, такива акции не биха могли да минат за анархистични. Отдалечеността на Битолския окръг от България, близостта на Албания и вражеството на Гърция са поставяли въстаниците и семействата им в по-тежко положение и от това на въстаналите някога гърци, които са имали поне морето открито - като прозорец към западния свят. Малцина въстаници намериха временно убежище в Гърция - и то главно из полицейските участъци, за да се упътват към България. Други малцина предпочетоха да минат нелегално албанските земи и стигнаха в Черна гора. А хилядите бежанци потегляха направо за България; голям брой сетне за Америка.

Все в редицата на неблагоприятните условия трябва да се поставят загубите, които причиниха на ВМРО солунските атентати. Те са неоспорен и велик подвиг, дело на възторжени младежи. Но се явиха като пречка за въстанието тъкмо в неговото навечерие. Не само Централния комитет на ВМРО бе арестуван, но няколко хиляди души из цяла Македония бидоха хвърлени в затворите. Ако десетината герои бяха почакали още три-четири месеци и извършеха атентатите успоредно с въстанието на народа, турското управление би било повече зашеметено, а европейския свят би дал по-полезна за нашата кауза преценка и на самите атентати. Този случай е поучителен толкова, колкото и цялата върховистка акция, за да се види, че в народната борба всякога е нужно да има само един център и че нищо не бива никой да предприема на своя глава.

И най-видни деятели - казахме вече - са смятали въстанието прибързано. Вън от другите причини тая привързаност се отдава предимно на факта, че върховистите една година по-рано бяха подигнали ограничено въстание - но във всеки случай въстание - в Горноджумайско и Разложко. С това са обърнали вниманието на турската власт и тя е

взела сериозни мерки. Вместо да се върви спокойно към довъоръжаване, предизвикано е обезоръжаване на селата и засилен терор. Военните власти са били вече пробудени, очаквайте ново въстание.

Освен това върховистката акция е разкъсала донейде вътрешните сили на ВМРО. Ако Горноджумайско въстанеше едновременно с Битолския окръг, петнадесет хиляди души войници щяха да бъдат по-малко срещу илинденци; и две хиляди петстотин и осемдесет въстаници биха били в повече срещу Турция. По-вероятно е тогава именно ВМРО да би разширила диверсионните си действия в планинските околии на Източна Македония. Страхът от нови върховистки опити за частични бунтове е изиграл голяма роля, за да се реши ВМРО на въстание, преди да е напълно готова. Този страх фигурира даже и в протокола на солунското решение.

Положението в Македония става наистина неудържимо. През първата половина на 1903 г. са се развили осемдесет и шест сражения с войската. На места, особено в Костурско, са се разиграли ужаси. Хилми паша се бе запрегнал да унищожи четите и да обезоръжи народа. Съмнение не може да има, че към крайни мерки е бил подтикнат особено след върховисткото въстание и солунските атентати. Ето защо не е било възможно при заседанията на делегатите в Солун да се погледне с пренебрежение на настояването на костурските борци, че трябва да се бърза защото оръжието иначе би могло да изчезне от ръцете на народа - било в наложени частични борби, било под натиска на турските неспирни золуми.

* * *

Имало е неща, които не зависят от волята на водачите. Такива са почти всички споменати по-горе неблагоприятни обстоятелства. Но между по-конкретните добри страни - въвн от историческото значение на въстанието като подвиг на народа заслужава да бъде подчертано преди всички широкото, цялостно участие на селската маса с оръжие в ръка. Като се взем в мъглата на вековете, долавяме, че нашата акция бе спасена и запазена чрез нашето село. На ничие влияние не се поддаде българина-селянин; в неговото национално съзнание се съхрани под теглата на вековното робство. И ето, на Илинден за втори път казваше своята дума народът ни чрез селото, след като национално се бе легитимирал пред света при Възраждането, в което градът бе на по-първа линия. Може би щяха да се явят съмнения в меродавността на народната българска воля, ако бяха въстанали само градовете. Гръбнакът на ВМРО е бил винаги селото. Тук е била винаги и разликата между нашето народно движение и разните държавни сръбски и гръцки четнишки организации. Вземете устава на ВМРО и тоя, например, на сръбската „Църна рука“ и ще видите каква бездна дели последната от сръбската народна маса, и как ВМРО не е била нищо друго освен самият народ. Далечината на Битолския окръг от българската граница бе добра политическа позиция, и за самото въстание, и изобщо за македонското движение.

От тактическо гледище твърде умно е решението на ВМРО, щото въвн въстаналите революционни окръзи да се привлече повече турска войска за облекчение на битолските борци, чрез сражения на отделни чети. Повечето от тези сражения се развиха в Серския окръг, около Пирин планина, където е била прикована двадесет хилядна войска. Ако сред народа там имаше повече оръжие, и ако същото бе и в другите окръзи, могло би да се ангажират и над сто хиляди войници, без да се минава към голямо заплитане на селата в борби.

Твърде разумно е постъпено като е закъсняло обявяването на въстание в Тракия.

Противникът, който е насочил погледът си към Битолско, с изненада е видял бунт пред носа на Одринската и Лозенградската крепости. Тракийските българи принесоха съзнателно огромна жертва в помощ на братята си, които се сражаваха далече към албанските и гръцки граници.

Изненада бе за турците и самото Илинденско въстание. Тайната е била запазена блестящо. Това също е голям плюс за цялото дело.

Духът на борците е бил удивително висок. Той е който е замествал липсата на модерно и изобилно оръжие и редица технически недостатъци; той е който се противи цели три месеци на огромната султанова армия.

ВМРО бе възприела твърде полезна тактика спрямо ония, които още държаха за патриаршията. Последната бе даже напусната от десетки села, предпочели да се борят за политическо и социално освобождение, под знамето на ВМРО. Независимо от поведението на Гърция и гръцката църква и по време на въстанието, тая позиция на революционната организация бе добре избрана за момента, а и за всякога. Малкото унии и протестанти бяха изцяло за програмата на ВМРО.

Интелигенцията на Македония бе, която изграждаше революционното дело. Тя не отсъствуваше и по време на въстанието. Гражданите също са достатъчно застъпени в борческите редици.

Доброволци откъм България имаше и преди и след въстанието, а при самото негово развитие. Но броят им на Илинден като че ли не е доста голям. Дали ръководството на ВМРО нарочно не е искало да нахлуят много доброволци от България тъкмо тогава, за да не се дават превратни тълкувания на такъв факт - този въпрос не е изяснен в досегашните печатни спомени на съвременниците.

Към добрите явления през нашата 1903 година трябва да се спомене и участието на върховистите в борбата. Техните водачи се явиха с чети из Пирина, водиха сражения и допринесоха за привличането в друга посока на турския аскер. След туй още по-безсмислена ставаше тяхната отцепническа акция.

Забележително е през въстанието братството по оръжие между българи и аромъни. Македонските власи бяха участници в организацията наравно с българите. За тях борбата бе колкото против турци, толкова и срещу гърците, които искаха да ги потърчат чрез църквата. Примерът на въстаналите власи, между които първо място заеха крушовските, можеше да повлияе и върху всички останали техни сънародници, които се бяха подали на патриаршията. Много жертви бяха дали те в борбата срещу гръцките чети и терористи из Южна Македония. Гръцките консули, владици и войводи, са имали предвид не само българите но и власите в туркофилските си и явно предателски начинания през това време.

И аромъните за втори път изтъкваха своята народностна принадлежност; първи път това бяха показали чрез борба за национална своя църква; на Илинден го доказаха с пушка в ръка. Затова всеки, който иска да проучи, какво са и кои са македонските славяни и аромъните в народностно отношение, трябва добре да проучи Илинден, за който нито турските документи, нито европейските са записали нещо изопачено-особено що се отнася до националността на въстаналите.

* * *

Въстанието имаше за цел да предизвика намесата на Великите сили. Каква бе дипломатическата подготовка, преди то да избухне. Първата пушка на Илинден гръмна при следното положение:

- Има симпатия сред общественото мнение на повечето европейски държави.

- Има надежда в България, даже очакване, че тя ще се намеси.

Прекалена е вярата в общественото мнение. Допускало се е, че то ще предизвика намесата на Силите. Пресилено се е вярвало също, че европейската дипломация непременно ще се заеме да стори нещо ефикасно и добро. Върховисткото въстание бе докарало пълноценните реформи; вярвало се е, че едно по-широко въстание ще донесе и автономия.

Не само борящият се народ, но и водачите са очаквали България да обяви война. Как са могли да повярват, че тя ще воюва, когато година по-рано, при върховисткото въстание, не е дала никакви особени признаци за такава готовност? Разчитали са на някакви неофициални обещания. Впрочем, Борис Сарафов, Матов и Пере Тошев са давали уверение в този смисъл, основавайки се на изявления на български политически личности. Населението е било изненадано повече поради мируването на България, а не толкова поради бездействието на европейската дипломация.

Очевидно, България не е била военно приготвена и не е смятала момента политически сгоден за война. Тя не ще да бе забравила, че в 1897 год. Гърция бе воювала, за да подкрепи Критското въстание, но бе бита от турците и изоставена от европейската дипломация. Но незаинтересоваността на официална България се е показала преголяма, както отбелязват съвременниците. Тя не е даже протестираща, както се следва срещу вършените зверства над борящия се народ. Подобно държане е в пълен противовес и с чувствата на свободните българи, които бяха изцяло на страната на потиснатите братя и чакаха деня за разплата с Турция.

* * *

Жертвите и разрушенията на Илинден не отидоха напразно. Какво бихме били без Възраждането? Исторически, национално и духовно сигурно бихме останали по-бедни, но никак не и по-богати.

Много въстания и сред други народи са свършвали без да постигнат в момента поставената си задача. Поляците не успяха в 1831 год. и в 1863 год.; сполучиха едва в 1918 год. В Италия през 19 век се правиха много безуспешни опити, импулсирани от Наполеоновата епоха и карбонарите, а свършили триумфално едва в 1870 год. И тук би трябвало да се спомене знаменития пример на ирландците, които водиха национална борба цели седем столетия.

С неуспех свършиха и старите въстания в Македония през 11 век против византийското иго; идеята, която ги въодушевяваше, бе осъществена един век по-късно. Но те завинаги остават достойнствена украса в образа на нашата народност.

Неуспехи народите претърпяват и при войни. Колкото войни са водени, толкова и победени е имало. Но и в тия случаи не всякога неуспехът значи и поражение. Много народи тъкмо след неуспешни войни са намирали у себе си неподозирани сили и са се издигали до голяма мощ.

След прогонването на турската власт ние, наистина, можем да кажем, че бе подгонен заяка, а изкарахме вълка. Идеалът за автономията бе отминат от големите държави в 1903 год.; изигран бе от младотурците в 1908 год.; пренебрегнат и от балканските държави в 1912 год. Великите сили досега са спасявали само тираничните режими в Македония, но не самия народ. Техните съревнования много продължават във връзка с нашето отечество. Но трябва да знаем, че съревнования е имало не само по нашия въпрос. Не бива да се взимат само като знак за обезсърчение; в тях трябва да се търси

и упование за успех. Това е оправдано от миналото на други народи.

Илинден е плод на своето време и на дадени личности. Кой от тия фактори е главният негов творец? Нашият отговор е: еднакво и двата. Ако Груев и Делчев се бяха явили сто години по-рано, нямаше да успеят да създадат такава широка революционна организация, а може би и изобщо не биха раздвижили народа. Но ако в 1893 година не се бяха явили Груевци и Делчевци, и то тъкмо с апостолската вяра и полет на Даме и Гоце, с техните правилни позиции - пак не би изникнала ВМРО такава, каквато я знаем, и сигурно не би се дошло до въстание като Илинденското. Без Даме и Гоце - и техните другари - твърде е възможно мисълта за масово революционизиране на народа да закъснееше в Македония и да не се възприемеше. Вероятно биха се проточили по-дълго време четнишките опити на върховизма, по подобие на тоя от 1895 год. А такава начало би било твърде несполучливо за македонската кауза.

Във всеки случай, поробеният народ с всеки месец възмъжаваше подир Освобождението на България. След като нашите апостоли посяха революционната мисъл, тя връзваше плод и между камъните. Виждаме, че въстанието става неудържимо, даже когато вече и сам Делчев е против него. Даме, който го смята прибързано, по силата на обстоятелствата застава начело на главния въстанически щаб. А Гьорче Петров, най-големият противник на въстанието, бърза от България с чета в помощ. Тъй мощно бе успяла тяхната проповед. Те дадоха на македонската борба оня устрем и дълбочина, които си останаха неин специфичен белег. Тяхната идея бе идея - двигател тогава; такава е днес, а и за бъдеще остава да движи нашето общество. Мисълта им стана народна вяра. И туй именно ги прави исторически личности с неувяхващо значение.

* * *

Политическата програма на Илинденското въстание е пример за реалистичност. Между всички въстания на Балканите тя е изключителна. Другите въстания и освободителни движения там са имали чисто национален белег. Македонското въстание има - от политическо гледище - друг лозунг за братство между разните народности, независимо че в Македония мнозинството е българско. И в същност две са жертвите, които македонските българи дават в борбата: от една страна материалните жертви, от друга - техният доброволен отказ от обединение с България. Има и други области на Балканите, или в съседство с тях, със смесено население, но подобна платформа за тях не е слагана на дневен ред. В този смисъл самото име на ВМРО е една програма - нова и широкоградна. Тя е гаранция, че в независима Македония сполучливо ще може да се намери лек за всяка болест, която иначе враговете ни биха използвали винаги във вреда само на Македония.

Верни към заветите на Илинден - това значи да бъдем верни на първо място към неговите идеи и цели; значи и честно отнасяне към паметта на героите и мъчениците му.

Днешните поробители на Македония са се показвали врагове на нашето движение и на македонската свобода, а и като съюзници на някогашните ни потисници - още по времето на Илинден. Спрямо днешното положение, в което те поставиха Македония, изглеждало би като успех онова положение, срещу което на Илинден се опълчи народът - особено от гледище социално и национално. Ако тогава селянинът се дигна срещу управлението - всеки може да си представи какво е днешното му недоволство. Но ето и в Скопие днес си позволяват да говорят за Илинден, да го „чествуват“: същите

хора отдавна си служат фалшиво с името на ВМРО, знаейки, че тия имена са внедрени в душата на народа. Чрез „честуване“ се цели да се изкриви съдържанието на Илинден, да се оскверни заветът му. Казва се по някоя похвала за мъртвите герои, колкото да се изопачи мисълта и делото им. И се избиват живите техни последователи, които са останали верни и на изминалите наши петдесет поколения.

Илинден е най-изразителният момент от една епоха за нашия народ, която още продължава - епохата на освободителната борба. Значи, той е едно живо, незавършено дело. Каквото искаше и мечтаеше илинденското поколение, мечтае и го иска и днешното поколение.

Когато на Люботрън, Осогово и край Олимп ще застанат сплотени на стража синовете на Македония - българин, грък, албанец, турчин, румънец и прочие. Това ще е не само начало за нова епоха на Македония; - то ще значи, че стара Европа е заздравила най-гнилата своя позиция с оглед на бъдещето; ще значи още, че едно петно е заличено от челото на културния свят; накратко - ще значи, че е осъществен Илинден.

И сега сме пред събития, може би по-съдбоносни отколкото преди въстанието. Не само от нас зависи решението на македонския въпрос. Но да не забравим никога, че само от нас зависи да го държим открит да неговото правилно уреждане.

По-единни от всякога, по-фанатични от всякога - това нека е нашето обещание пред Илинден, от който извира непобедима морална сила в помощ на нашия народ.

Публ. във в. „Македонска трибуна“, год. 45, бр. 2293-2296, 15 юли - 5 август 1971 г. и в Ив. Михайлов, Избрани произведения. София, 1993, с. 313-333.